UOT: 102 **Səh. (41-51)**
DOİ: https://doi.org/10.59849/2219-7370.2025.32.41

XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA MİLLİ ÖZÜNÜDƏRK PROBLEMİ MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ NÜMUNƏSİNDƏ

Əli Abasov
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
"Müasir fəlsəfə problemləri" şöbəsinin müdiri, f.e.d., professor
e-mail: kila50@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-4528-5797

Mahrux Nəcəfli
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
"Müasir fəlsəfə problemləri" şöbəsinin böyük elmi işçisi, f.ü.f.d.
e-mail:mahru.abbas@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-4024-3088

Xülasə

Məqalədə əsas məqsəd milli özünüdərk problemi Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin qurucularından M.Ə. Rəsulzadənin baxışlarının inkişafı kontekstində nəzərdən keçirilməsidir.
İstifadə edilən metodlar və metodologiya: Məqalədə tarixi-xrononloji təhlil, müqayisəli təhlil, sosial-fəlsəfi təhlil, təsvir və digər ümumelmi metodlardan istifadə edilmişdir.
Məqlədə yenilik: Qeyd edilir ki, özünüdərk təkamül prosesində müsəlmanlar-türklər-azərbaycanlılar xətti üzrə baş verir və millətin konfessional, etnik və siyasi kimliyini əhatə edir. Bildirilir ki, milli özünüdərkdə müxtəlif amillərin rolunu araşdıran Rəsulzadə din, dil kimi faktorlara vurğu edir, panislamizm, panturanizm kimi ideyaları araşdırır, onların mədəni kimlik üçün əhəmiyyətini üzə çıxarır.
Əldə olunan əsas nəticələr: Məqalənin sonunda Rəsulzadənin milli kimlik konsepsiyası azərbaycançılıq ideologiyası formasında təzahür etdiyi bildirilir.
Qeyd edilir ki, Rəsulzadə milli özünüdərk faktoru kimi dil məsələlərinə həsr olunmuş xeyli məqalə çap etdirir ("Sadə dil- yeni dil", "Yeni dlçilər- türkçülər" və s.). Bu nəşrlərdə o, millətin formalaşması üçün danışıq və yazılı dil arasında uçurumu aradan qaldırmanın zərurətinə işarə edir.
Rəsulzadə "İqbal" qəzeti, "Şəlalə", "Bəsirət", "Dirilik" jurnallarında nəşr etdirdiyi məqalələrdə elmi olaraq əsaslandırır ki, milləti din yox, dil və mədəniyyət birləşdirir, müsəlmanlıq milli yox, dini kateqoriyadır.
Yekun olaraq bildirilir ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan tarixində milli şüurun nəzəri inkişafını ümumiləşdirərək, onu ilk müstəqil bütöv Şimali Azərbaycan əsasına oturtduran şəxsiyyətdir.
Açar sözlər: M.Ə. Rəsulzadə, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti, milli özünüdərk, panturanizm, panislamizm, Füzuli, dil, azərbaycançılıq

IN THE EXAMPLE OF M.A. RASULZADE, THE ISSUE OF NATIONAL SELF-IDENTIFICATION IN AZERBAIJAN AT THE END OF THE 19TH CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Ali Abbasov
Institute of Philosophy and Sociology of ANAS
Head of the Department of "Problems of Modern Philosophy", Ph.D., Professor
e-mail: kila50@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-4528-5797

Mahrukh Najafli
Institute of Philosophy and Sociology of ANAS
Senior Researcher of the Department of "Problems of Modern Philosophy", Ph.D.
e-mail: mahru.abbas@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-4024-3088

Summary

The main purpose of the article is to consider the problem of national self-awareness in the context of the development of the views of one of the founders of the Azerbaijan Democratic Republic, M.A. Rasulzadeh.
Methods and methodology used: The article uses historical-chronological analysis, comparative analysis, socio-philosophical analysis, description and other general scientific methods.
Innovation in the article: It is noted that self-awareness occurs along the line of Muslims-Turks-Azerbaijanis in the evolutionary process and encompasses the confessional, ethnic and political identity of the nation. It is stated that Rasulzadeh, who examines the role of various factors in national self-awareness, emphasizes factors such as religion and language, examines ideas such as pan-Islamism and pan-Turanism, and reveals their importance for cultural identity.
Main results obtained: At the end of the article, it is stated that Rasulzadeh's concept of national identity manifests itself in the form of the ideology of Azerbaijaniism.
It is noted that Rasulzadeh published many articles devoted to language issues as a factor of national self-awareness ("Simple language - new language", "New language- Turkists", etc.). In these publications, he points out the necessity of bridging the gap between spoken and written language for the formation of the nation.
In his articles published in the "Iqbal" newspaper, "Shalale", "Basirat", "Dirilik" magazines, Rasulzadeh scientifically substantiates that language and culture, not religion, unite the nation, and that Islam is a religious, not a national category.
In conclusion, it is stated that Mahammad Amin Rasulzadeh is the figure who summarized the theoretical development of national consciousness in the history of Azerbaijan and laid the foundation for the first independent whole of Northern Azerbaijan.
Key words: M.A. Rasulzade, Azerbaijan Democratic Republic, national identity, Pan-Turkism, Pan-Islamism, Fuzuli, language, Azerbaijanism

ПРОБЛЕМА НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ НА ПРИМЕРЕ М. Э. РАСУЛЗАДЕ

Али Абасов,
доктор философских наук, профессор,
заведующий отделом «Проблемы современной философии»
Института Философии и Социологии НАНА
электронная почта:kila50@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-4528-5797

Махрух Наджафли,
кандидат философских наук,
старший научный сотрудник отдела «Проблемы современной философии»
Института Философии и Социологии НАНА
электронная почта:mahru.abbas@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-4024-3088

Аннотация

Основная цель статьи – рассмотреть проблему национального самосознания в свете творчества одного из оснавателей Азербайджанской Демократической Республики М.Э. Расулзаде.
Методы и методология исследования: в статье использованы историко-хронологический анализ, сравнительный анализ, социально-философский анализ, описание и другие общенаучные методы.
Научная новизна: отмечается, что самосознание происходит по линии мусульмане-тюрки-азербайджанцы в эволюционном процессе и охватывает конфессиональную, этническую и политическую идентичность нации. Сообщается, что Расулзаде, исследующий роль различных факторов в национальном самосознании, подчеркивает такие факторы как религия и язык, рассматривает такие идеи, как панисламизм и пантуранизм и их значение для культурной идентичности.
Основные выводы: в конце статьи утверждается, что концепция национальной идентичности Расулзаде проявляется в форме идеологии азербайджанства.
Отмечается, что Расулзаде публиковал серию статей о языке («Простой язык – новый язык», «Новый язык – тюркисты» и т. д.). В статьях, опубликованных в газете «Игбал» и журналах «Шалала», «Басирате» и «Дирилик», Расулзаде научно обосновывал, что нацию объединяют язык и культура, а не религия, и что ислам — это религиозная, а не национальная категория.
В заключение отмечается, что Маммед Эмин Расулзаде, обобщивший теоретическое развитие национального самосознания, является одной из личностей, которым принадлежат большие заслуги на пути реализации идеала независимости и единства в Азербайджане.
Ключевые слова: М.Э.Расулзаде, Азербайджанская Демократическая Республика, национальное самосознание, пантуранизм, панисламизм, Физули, язык, азербайджанство

GİRİŞ

Hər bir ölkənin tarixində inkişaf yolunu seçməsində taleyüklü əhəmiyyət daşıyan dövrlər olur: din və ya ideologiya seçimi, hakim sülalələrin dəyişməsi, müharibə və inqilablar, siyasi, iqtisadi, sosial həyat yolunun radikal transformasiyası... Amma bu sadaladıqlarımız arasında başlıca olanları seçməyə çalışsaq- adını çəkmədiklərimiz də daxi olmaqla

xalqların taleyində böyük dəyişmələrin sistem başlanğıcı milli özünüdərkin formalaşma, cəmiyyətin özünün identifikasiya və inkişaf modelləri arayışı dövrünə təsadüf edir. Millət formalaşmış dünyagörüşü prioritetlərindən praktik olaraq faydalana bilməli, dünya xalqları və dövlətləri arasında öz yerini tapmalıdır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli özünüdərkin formalaşmasında, cəmiyyətdə özünü identifikasiya modellərinin inkişafında milli dövlətçiliyin nəzəriyyəçisi və praktiki Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin çox böyük rolu olmuşdur.

M.Ə. Rəsulzadə elmi-siyasi və sosiomədəni əsərlərində Azərbaycan xanlıqlarının tarixi inkişafı və onların məskunlaşmasının ziddiyyətli xüsusiyyətlərinə nəzər salan ilk müəlliflərdəndir. Belə ki, o, "Azərbaycan Respublikası" məqaləsində yazır: "öz "mən"ini hələ dərk etməmiş, öz milli simasını bəlləməmiş Azərbaycan xanlıqları büsbütün İran mədəniyyəti və ideyalarının təsiri altındaydı, müasir ordu ilə ölkəyə gələn rusların gücü qarşısında geri çəkilsələr də xalq öz qəmini və sevincini öz şair, aşıq və dərvişləri vasitəsi ilə fars dilində olan ədəbiyyatda təbliğ edir və öz ağlı əsasında özünü tam hiss edir." [11,s.23]

Etiraf etməliyik ki, o dövr elitası- aristokratlar və ruhanilər "farsca təhsil almış, fars kimi düşünür və hətta özünü fars hesab edirdi. Xalqın taleyini əlində saxlayan aristokratlar, eləcə də elə bu xalqın mənəviyyatını özünə tabe etmiş ruhanilər eyni ruhlu, eyni düşüncəli və eyni niyyətli adamlar idi.

Nəticədə maraqlı xalq meydana çıxmışdı: bir dildə danışan, başqa dildə yazan" [11, s.24].

Xüsusi qeyd etməliyik ki, Rəsulzadə XVI əsr şair və mütəfəkkiri M.Füzulinin türk identikliyinin formalaşmasında roluna diqqət yetirən ilk müəllif olmuşdur. Məhz Məhəmməd Füzuli müsəlman ədəbiyyatının əsas dilini dəyişməyi bacardı.

Bu səbəbdən Rəsulzadə Füzulini "azərbaycanlılarda poeziyanın atası" ünvanını almış şair kimi tək Azərbaycanın yox, bütövlükdə "türk dünyasının dahi şairi" hesab edir.

Rəsulzadə Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişafına münasibətdə yazır: "...azərbaycanlılar əvvəlcə farsca yazırdılar; daha sonra Füzuli və həmməsləkləri yerli şivədə yazmağa başlamaqla davamlı bir dövr açdılar"...Nəhayət, üçüncü dövr: Azərbaycan ədəbiyyatı qərb həyat və düşüncəsinin təsiri altına düşərək, türk ədəbiyyatından ruhlanaraq müasir ədəbi türk dilini istifadə etməyə başladı. Bu dövr şairləri, bir tərəfdən, rus, digər tərəfdən türk ədəbiyyatının təsiri altına düşdü [11, s.25-26]. Bu fikirlər Azərbaycan dövlətçiliyində milli identikliyin formalaşıb inkişaf etməsində dilin başlıca rolunu üzə çıxarmağa imkan yaratdı. Rəsulzadə "Dil- vacib ictimai faktor" məqaləsində yazır: "İnsanların ünsiyyətində iki faktor önəmli rol oynayır- din və dil. Din müxtəlif dillərdə danışan adamları birləşdiri bilir, dil isə ancaq bu dildə danışan adamları" [9].

XVII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixində ölkənin Türkiyə və İrandan müəyyən dərəcədə asılı olmadığı xüsusi dövrdür. Azərbaycan xanlıqları bu dövrdə möhkəmlənməyə başlayır. Bu dövrdə yerli, demək olar ki, milli hakim sülalələrin formalaşması baş verir- bu proses çox halda şiə-sünnü qarşıdurması pərdəsi altında gerçəkləşirdi.

XIX əsrin əvvəlləri Qafqazda rus kolonializminin fəal genişləndiyi dövr kimi tarixin vacib məqamıdır və diqqətli təhlil tələb edir. Məhz bu dövrdə üstün türk etnik başlanğıcla, islam dünyaseyrinin şiə qolu və üçbucağın son tərəfi- rus (qərb) modernizminin təsiri ilə xalqın özidentifikasiyası baş verir. Bu ictimai-siyasi transformasiya orta əsrlər İran və Türkiyəsi ilə sağollaşmadan xəbər verir.

Azərbaycan maarifçilərinin birinci dalğası- A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, Q. Zakir, M. Kazımbəy, M.F. Axundov hər biri özünəməxsus şəkildə radikal və ya tədrici islahatlar yolu ilə Azərbaycanın gələcəkdə Avropa yolunu hazırlamışdılar. Əlbəttə, onların hər biri, eləcə də daha sonrakı davamçıları- H.Zərdabi və onlarca başqa maarifçilər avropalaşma modellərini fərqli yozumlayırdılar; kiminçünsə bu, daha çox texniki modernləşmə prosesi idi, kimsə sosial və siyasi dini doktrinalara diqqət yetirərək "əsl İslamı" dirçəltməyə çalışır, bir başqası üçün milli özünüdərkin formalaşması daha önəmli məsələ idi. Elələri də vardı ki, ölkənin sonrakı inkişafı və xalqın özünüdərki üçün müstəqilliyi vacib şərt hesab edirdilər.

"Azərbaycan maarifçiliyi" adı almış bu dövrün mənəvi axtarışlarının yönü açıq-aşkar dini deyildi. Dünyavi demokratik ideologiya bu düşüncələrə təkan verirdi; onlar isə öz növbəsində Azərbaycanın intellektual elitasının onun üçün yeni olan dünyagörüşü və həyat fəaliyyətinin Avropa standartlarına meyillənməsinə səbəb oldu. Azərbaycan şərq intellektual və bədii mədəniyyətinin qərb dəyərlərinə qovuşması ilk maarifçilərin adları ilə bağlıdır. Dini praktika, xüsusən də cəmiyyətin şiə həyatı əsas və davamlı müzakirə və tənqid obyektinə çevirildi. Mədəni-maarifçilik missiyası öz məqsədlərini reallaşdırmanın müəyyən mərhələsində daha təsirli və praqmatik fəaliyyət formasına- siyasətə ehtiyac duyur. Cəmiyyətin siyasi sahəsinin formalaşmasının ilkin mərhələsi bu missiya ilə şərtlənir. Öz həllini gözləyən sosiomədəni problemlərin siyasi diskursu praktik əməllər proqramıdır. Bu proqram seçilmiş inkişaf modelinin əsas müddəaları ilə uzlaşmalıdır.

Din- insana uşaqlıqdan yeridilmiş və ya şəxsin şüurlu seçim forması kimi ən qədim kimlik formalarındandır. Xüsusilə, monoteist din şəraitində o, özünütanımanın əsas faktoruna çevirilir.

Azərbaycanda islamın yayılmasının öz xüsusiyyətləri var və müxtəlif tarixi olaylardan sonra şiəlik hakim mövqeni ələ alır.

Rus imperiyası regionda formalaşmış identikliyin əsaslarını dağıtmaq üçün konkret addımlar atırdı. Yerli elitaya qarşı yönəlmiş kəskin repressiya və islahatlar bu tədbirlərin başında gəlir. A.Balayev bu məsələyə toxunaraq yazır: "Şimali Azərbaycan torpaqları Rusiya imperiyasına qatılan hələ ilk illərdən, əsasən, İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Şuragel, Pampak və Loridən çoxu azərbaycanlı olmaqla 100 mindən çox müsəlman əhali başqa ərazilərə köçürüldü" [5, s. 23]. O dövr üçün bu, ruhani və dünyavi elitanın yeridolmaz itkisiydi. Azərbaycan icmasının özidentifikasiyasında bu elitalar həlledici rol oynayırdı.

Müstəmləkə şəraitində qərb azadlıq dəyərlərinə qarşı həssas yeni milli ziyalıların meydana çıxması parçalanmış halda olan milli şüurun inkişafına mane olan dar ənənə çərçivəsini aşmağa imkan verdi.

Milli özünüdərki refleksiya sahəsinin genişlənməsində M.F.Axundov və sələflərinin xidməti böyük olmuşdur.

Sovet siyasi diskursunda ancaq neqativ çalarlarda təsvir olunan millətçilik, əslində (xüsusən formalaşma zamanı) "qapalı" ənənəvi cəmiyyətin dağılmasından öncəki yeganə mümkün özünütanıma nöqtəsidir. Bütövlükdə həssas olan bu nöqtə sinergetika terminlərində bifurkasiya nöqtəsi hesab oluna bilər və ondan keçərək inkişafın tamamilə yeni perspektivlərini, həyat tərzinin yeni sosiomədəni modellərini açmaq mümkündür. Zənn etmək olar ki, Rusiya imperiyasının məmuru olmuş Axundov millətçilkdən, etnik-konfessional paradiqmadan son dərəcə uzaq şəxs olmuşdur. Amma paradoks ondadır ki, Axundov öz fəaliyyətində elə "sim"lərə toxunur ki, bu səslərin qamması millətçilik melodiyası yaradır. Sözsüz, sonda millətçilik təhsili yaymaqla "ayrıca ölkədə cənnət yaratmaq" iddia edən sovet sosializmi kimi utopiyaya çevirilir. Amma bu qəmli sonluğa yetişənə kimi terminin siyasi şərhində öz ilkin məzmunundan ardıcıl sapma baş verir.

Axundovun maarifçi proqramında vahid inteqrasiya etmiş Azərbaycan cəmiyyətinin formalaşma zərurəti ifadə olunur. Bu cəmiyyəti təmsil edən azad şəxsiyyətlər özlərini müəyyən dil, mədəniyyət və tarixlə, insan hüquq və azadlıqlarını qəbul edən konstitusiya təsis etmək zərurətindən çıxış edən liberal qanunvericiliklə özdəşdirir.

Maarifçilik özünüdərk, xalqın vəhdəti və sosiomədəni inteqrasiyasının konsolidasiya əsaslarının formalaşma mərhələsi kimi zaman faktorunu, tarixin özünü kəskin formada "yaşayır". Zaman, tarix fasiləsiz olaraq sosial məzmunla "zənginləşir", öz yaradıcı dövrünü başa vurmuş mif və eposun qapalı xronotop tsiklllərindən qurtulur. Bu proses zəruri şəkildə xalqın ilk ardıcıl tarixin meydana çıxması ilə müşayiət olunur- etnogenezin mifoloji konsepsiyaları tarixi konsepsiyalarla əvəzlənir. Azərbaycan maarifçiliyində bu işi Azərbaycanın ilk ümumi tarixi- "Gülistani-İrəm"in (1841) müəllifi A.Bakıxanov reallaşdırmışdır. Rəsulzadə tarixi milli dldə təhsil sistemi vasitəsi ilə öyrənmənin önəmini xüsusi vurğulayır. Bu, bütün xalq üçün vahid şüur formalaşması

faktoru kimi də çıxış edə bilər. "Millətin tarixini bilmək..." məqaləsində o yazır: "Öz millətinin tarixini bilmədən inkişaf faktorunu təsvvür etmək mümkün deyil. Mədəni millətlərdə önəmli dərslərdən biri vətən və mədəniyyət tarixidir " [10].

Tiranlıq və despotizmlə mübarizə, yəni orta əsrlər mentallığı ilə mübarizə, istənilən maarifçiliyin cəbhə afişasıdır. Azərbaycanda soisal-siyasi baxımdan despotizm və tiranlığın ilk tənqidçiləri Qasım bəy Zakir və Mirzə Şəfi Vazeh olmuşlar. Amma Rəsulzadənin yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi dövrdə orta əsrlər tradisionalizminin bu mənfi xüsusiyyəti hələ də o qədər güclü idi ki, onlara qarşı maarifçilərin və yaranmaqda olan partiyaların "ikinci dalğa" mübarizəsi başlamışdı. Fikrimizcə, Azərbaycan maarifçiliyinin əsas xüsusiyyəti Rusiya müstəmləkəçiliyi ilə bağlı partlayış təbiətindədir. Məhz bu xarakter ölkəni ənənəvi şərq inkişaf yolundan kənara çıxarır. Azərbaycan maarifçiliyi bir-birindən önəmli ölçüdə fərqlənən iki sivilizasiyanın toqquşması nəticəsində sosiomədəni şoka cavab olaraq yaranmışdır. Maarifçiliyin genişlənməsi iki zidd mədəniyyət, din, ənənə və mentallığın kəskin mübarizəsi fonunda baş verib və əslində Şərq və Qərb arasında görüş və dialoqun ikin formalarından hesab oluna bilər.

Axundovun tənqidlərinə sadəcə Azərbaycan gerçəkliyinə aid etmək olmaz. O, bütövükdə şərq despotizmini hədəf alır, mütəfəkkirə yaxşı bəlli olan Türkiyə və xüsusən İran fikir cəbhəsində cəmlənir. İranda sosiomədəni atmosfer Azərbaycandakının eynisi olmasa da əhəmiyyətli dərəcədə yaxındı. M.F. Axundov və M.Ə. Rəsulzadənin İran və Türkiyənin siyasi və sosiomədəni həyatına təsirini müqayisə etmək xeyli maraqlı olardı. (Əlavə.1).

Axundov islamın ilk şüurlu və ardıcıl reformatorlaından, nəzəri də olsa İslam "protestant"larından birincilərdəndir. Onun müsəlman "protestantizmi" çox aşkardır və o qədər inqilabidir ki, çox vaxt bu haqda susurlar.

Axundov özünün müsəlman ölkələri üçün siyasi dəyişim layihələrində Rusiya imperiyasının hüquqi normaları ilə yetinmir, nəzərini konstitusion quruluşun qərarlaşdığı Avropa ölkələrinə çevirir. Eyni zamanda Axundov müsəlman mütəfəkkirlər arasında konstitusionalizm və islam normalarını uzlaşdırmağa cəhd edən ilk müəllifdir. Daha sonra İranda konstitusion quruluşun formalaşmasında onun ideyaları, sözsüz ki, böyük rol oynamış, təklif etdiyi latın əlifba variantı Türkiyədə qəbul edilmiş, bu ölkələrin dünyəvi inkişaf yoluna qədəm basmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Yaranmaqda olan Azərbaycan elitasına birbaşa təsir göstərməklə onları həm qabaqlamış, həm də ruhani inkişaf yolunu müəyyənləşdirmişdi.

Əgər Axundov maarifçilik missiyasının "nəzəriyyəçisi" mövqeyini tutursa, H. Zərdabi öz gücünü bu işin praktik reallaşmasına yönəldir. O, milli dildə ilk qəzet olan "Əkinçi"nin baş redaktoru kimi Azərbaycanda jurnalistikanın əsaslarını qoyur, qadın təhsili təbliğçisi kimi "Qafqaz müsəlman qadınlarının atası" ünvanını alır. "Nicat" maarifçi cəmiyyətin əsasını qoyan Zərdabi eyni zamanda müsəlmanlar arasında savadlılığı yayan "Nəşr-maarif"in qurucusudur. Hər yerdə maarifçilik ideyalarını yayaraq bilik və elmin praktik faydasından, həyatla əlaqəsindən söz açır, biliklə yanaşı konkret peşə verən yeni növ məktəbləri müdafiə edirdi. Nəhayət, 1873-cü ildə o, ilk Azərbaycan teatrının da qurucusu kimi tarixə düşür. Teatr həvəskar tamaşaların əsasında yarandı.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi azərbaycanlıların kimlik məsələsinə biganəliyini ölkənin istilası gedişində xalqın dünyavi və ruhani elitadan ayrı salınması ilə bağlamaq olar.

Hansısa 150 il əvvəl şimali azərbaycanlılarda kimlik müəyyənləşdirmə müxtəlif dini-yerli, etnik dəyərlərin qarışımı ilə şərtlənirdi. Bununla bağlı A.Balayevin müşahidələri maraq doğurur: "Hələ XIX əsrin ortalarına qədər azərbaycanlıların özünüdərki pilləli sistemə malik idi ki, onun vacib komponentləri aşağıdakılardı: 1. Konfessional (islam) makroarealına mənsubluğun dərki; 2. Türk dil tayfa icmasına aidlik; 3. Konkret türk xalqına mənsub olmaq - azərbaycan türkü olmaq; 4. Konkret regiona aid olmaq (şirvanlı, naxçıvanlı, qarabağlı və s.); 5.daryerli (yerliçilik) mənsubluq və səciyyə" [5, s. 30]. Demək olar ki, Şimali Azərbaycanda sovet hakimimiyyəti qurulanadək, eləcə də sovet hakimiyyətinin ilk on ili

ərzində bu mürəkkəb etno-konfessional kimlik sistemində müsəlman ümmətinə mənsubluq xalqın özidentifikasiyasında əsas yönləndirici olaraq qalırdı. Yaranmış bütün milli partiya və təşkilatlar bu faktı öz proqram sənədlərində nəzərə almalı və qeydə almalı idilər. Bəzən məsələ bütün Rusiya müsəlmanlarının vahid cammatda birləşməsini elan etmək səviyyəsinə qalxırdı.

Azərbaycan maarifçiliyi yeni mədəniyyətin inkişafı və Azərbaycan xalqının özünüdərk prinsiplərinin formalaşmasının əsaslarını qoydu. Bu mənada Ə. Əhmədovla razılaşmaq lazım gəlir: "Azərbaycan maarifçiliyinin fəlsəfəsi oyanmaqda olan özünüdərk fəlsəfəsidir. Milli reallığın nəzəri dərki kimi onun əsası özözündədir. Avropa mənşəyi anlayışı onda ancaq milli mövzunu dilə gətirmək üçün istifadə olunur; onların seçimi və adaptasiyası konkret gerçəkliyin tələb və şərtlərinə görə baş verirdi; onlardan istifadə avropa mənşəli ideya və nəzəriyyələri sadəcə milli zəminə gətirmək deyildi, öz reallığını dünya tarixinə, öz fəlsəfəni dünya fəlsəfəsi məcrasına salmaqdı" [3, s.290].

Bununla belə bu mövqeni mütləqləşdirmək doğru olmaz. Maarifçilərin çoxu Qərbdə təhsil alaraq özlərini Avropa dünya seyrinin ardıcılları hesab edirdilər.

Azərbaycan Maarifçiliyi milli siyasi özünüdərkin proloqudur. Daha sonra etnik, formalaşmış sosiomədəni model əsasında cəmiyyətin özünüdərkinin və yenidən təşkilinin modernləşmiş proyektini həyata keçirməyə cəhd edən Azərbaycan mənəvi elitasının həm də milli özidentifikasiyasına çevrildi və Şərqdə sosial-siyasi həyatda özünə qərb standartları seçmiş ilk ölkələrdən biri oldu. Bu seçim böyük ölçüdə Azərbaycanın gələcəyini təyin elədi.

Tədricən "islam intibahı", milli təşkil proqramı çərçivəsində, eləcə də konstitusionalizm rüşeymləri ilə 2 cərəyan formalaşır: 1. Bütün Rusiya müsəlmanları üçün mədəni muxtariyyət əldə etməyə yönəli (onun başında diasporası ən böyük, ərazi baxımdan ən çox səpələnmiş müsəlman xalqı- tatarlar dururdu) və 2. azərbaycanlıların başçılıq etdiyi federativ quruluşu hədəf alan hərəkat (ayrılıqda müsəlman xalqlarının müstəqillik yönündə ilk addımları). Bu yolda panislamizm – Azərbaycanda azadlıq hərəkatının evolyusiyasında sadəcə keçid mərhələsidir (amma əslində həm də çox vacib mərhələ. Panislamizm obyektiv qiymətləndirsək, konfessional fərqlərin ekumenik devalvasiyası, sünniliik və şiəlik arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılması praktikası, müsəlman cəmiyyətinin ikin konsolidasiya əsasıdır). Bu ideologiya başlanğıcda Avropada millətçilik ideyalarının təsiri altında panturanizmə- ümumtürk dil identifikasiyasının qərarlaşması və bütün türk xalqlarının birləşməsi ideyasına meyllənir.

Amma panturanizm özü aralıq mərhələ kimi təzahür edir və Azərbaycan millətçiliyinə doğru yolu davam etdirir. Tədricən milli-azadlıq hərəkatının can atdığı idealın- milli Azərbaycan dövləti idealının yetərincə aydın obrazı formalaşır. Bu dövlət demokratikdir (Azərbaycan milliyyətçiləri başqa dövlət quruluşunu ağıllarına belə gətirmirdilər), Azərbaycan, müsəlman (şiə) zəmininə gətirilmiş demokratik dünyəvi qərb dövlət modelidir. Maraqlıdır, Azərbaycan bolişevik istilasına məruz qalmasaydı, bu ideyalar Azərbaycan zəminində nəyə dönüçəcəkdi... İslam bu dövlətdə mədəniyyətin əsası və dövlətdən ayrı başlıca dini təşkilat idi.

Milli-azadlıq hərəkatı başqa türk xalqları ilə, ilk növbədə Türkiyə ilə sıx ittifaqda idi.

Rus inqilabı və Rusiya imperiyasının dağılması Azərbaycan milli elitasına öz idealını gerçəklətməyə cəhd etmək imkanı verdi. 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası-müsəlman Şərqində ilk respublika və müsəlman xalqının dindən ayrı salınmış ilk dövləti (Əlavə 2) elan olundu. Nəzərə alsaq ki, hətta bolişeviklər "islam faktoru" ilə hesablaşmalı, müsəlman ruhaniləri ilə kompromisə getməli oldular, o zaman bu fakt o dövr Azərbaycan siyasi elitasının Avropa demokratiya standartlarını dəstəkləmə səviyyəsindən xəbər verir (Əlavə 3). Gizli deyil ki, o dövr müsəlman ruhaniləri ən yaxşı təşkil olunmuş və hörmətli zümrə idi. Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi fəaliyyətini davam etdirirdi. Azərbaycan əhalisi də şəxsi avtoritet ətrafında vahid tam şəklində birləşmişdi. Üstəlik, bu qüvvə Rusiyanın regionda təsirini müvəqqəti dəf edərək problemləri həll etmək və birləşmək çağırışları edə bilə-

cək bütün Qafqaz müsəlmanlarının qurultayını çağıra bilərdi. Panislamizm bu qüvvənin ideologiyası kimi yaranmaqda olan millətçilik toqquşmaya məhkumdu. Çünki, onlar mahiyyətcə zidd, xalqın konsolidasiyası uğrunda rəqabət aparan konsepsiyalardır.

ADR-in bayrağı məlum üçlü simvolikanı əhatə edir: türkçülük, modernləşmə və islam. İslam Azərbaycanın bütün əvvəlki mədəni və siyasi elitasının proqram tələbi idi. Doğrudur, ADR-in ilk dövrlərində paralel olaraq iki rəsmi dildən – bu, əvvəlki inkişaf reallıqları ilə bağlı idi- istifadə edilirdi. Həmin dövrün hökumət və parlament sənədləri buna sübutdur. Bununla belə hakimiyyət dövlət strukturlarının işində və cəmiyyət həyatında Azərbaycan dilinin rolunu mərhələli şəkildə canlandırmağı hədəfləyən proqram hazırlamışdı.

ADR özündən sonra konstitusiya qoyub getməyib, belə ki heç Təsis məclisi də keçirə bilmədi. Bununla belə gələcəyə yönəlmiş siyasi məqsədlər 21 iyul 1919-cu ildə çap olunmuş Təsis məclisi haqda Müddəalarda aydın ifadə olunmuşdu. Bu sənədin ümumi müddəalarənın birinci maddəsinə görə "Təsis məclisi xalqın cinsi ayrı-seçkilk olmadan bərabər seçki hüququ əsasında birbaşa seçkilər və gizli səsvermə yolu ilə proporsional nümayəndəlik başlanğıcının tətbiqi ilə seçilmiş nümayəndələrdən təşkil olunur" [2, s.71]. Göründüyü kimi ADR hakimiyyətinin demokratik qərarları arasında qadınlara tam seçki hüququ verilməsi əsas hədəflərdəndir və beləcə Azərbaycan maarifçiliyi ideallarına sadiqlik nümayiş olunur.

Maraqlıdır ki, ADR hakimiyyəti kilsənin (məscidin) dövlətdən ayrılması məsələsindən özünəməxsus şəkildə yan keçir: dövlət və dinin qarşılıqlı avtonomiyası məsələsi qaldırılmırdı. Azərbaycan vətəndaşlığına qəbul üçün and mətnində belə sözlər yer almışdı: "Uca Allaha and içib söz verirəm", "bu andın yerinə yetməsində Allah mənə kömək olsun" [2, s.185]. İslam dini ilə bağlı xüsusi məsələlərdə qərar verilməsi zamanı şeyxülislam və müfti də bərabərhüquqlu səs imkanı ilə hökumət iclaslarında iştirak edirdilər. Cümə yenidən bayram günü elan edildi (Əlavə 4). Dövlət dini bayramların keçirilməsini nizamlayır, müfti və şeyxülislama maaş təyin edirdi. Dövlət başqa konfessiyalara (erməni, yəhudi, pravoslav, katolik) qarşı da eyni münasibət sərgiləməklə onları maddi olaraq dəstəkləyirdi. ADR-in dünyavi xarakteri şübhə doğurmasa da islamçılar müstəqil respublikanın rəhbərliyini məhz bu səbəbdən ciddi tənqid edirdilər. Rəsulzadənin dini institutları dövlətdən ayırmaq barədə israrından sonra Azərbaycan Parlamenti qanun səviyyəsində bu məsələni rəsmiləşdirdi.

M.Ə Rəsulzadə milli konsolidasiya- azərbaycançılığın inkişafına mane olan panturanizmə qarşı da eyni sərtlikdə qarşı çıxırdı. O qeyd edirdi ki, "romantik, siyasi panturanizm tarixə qovuşmuş, ancaq real, konkret-milli məqsədləri olan türkçülük var". Bu o demkdi ki, "öz milli siyasəti çərçivəsində qalaraq və hər şeydən əvvəl öz mövcudluğunu qorumaq üçün öz gücünə güvənmək və öz xalqının rifahı üçün çalışmaq lazımdır; bütün türk xalqları üçün vahid dövlət yaratmaq kimi xəyali, utopik arzu dalınca qaçıb onu dağıtmaq yox" [12, s.53].

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, "romantik panturanizm" ideyaları ancaq türk xalqlarının mədəni irsinin qorunması uğrunda mübarizədə öz əhəmiyyətini saxlayır.

O, türkçülüyü siyasi yox, "elmi-fəlsəfi-estetik cərəyan" kimi qəbul edir və türk xalqlarının mədəni birliyi uğrunda mübarizə metodu hesab edirdi. "Biz siyasətdə- xalqçı, mədəniyyətdə- türkçüyük!" [6, s. 127].

Və nəhayət, Bakının müstəqil Azərbaycan üçün əhəmiyyəti məsələsnə toxunan Rəsulzadə yazırdı: "Bütün siyasi, iqtisadi, ictimai institutlar, ruhani müəssisələr, məktəb və xeyriyyə cəmiyyətləri, mədəniyyət mərkəzləri, müsəlman nəşriyyatları- hamısı Bakıda cəmlənib. Bakı eyni zamanda bizim ziyalıların toplaşdığı mərkəzdir. O, bütün maddi və əxlaqi qüvvələri birləşdirib müstəqil ölkə yaratmağa imkan verən mərkəzdir"[6].

Beləliklə, M.Ə.Rəsulzadədə millətçiliyinin spesifikliyi bu sxem üzrə inkişaf edir: müsəlmanlar-türklər-azərbaycanlılar. Bu sxem millətin konfessional, etnik və siyasi kimliyini əhatə edir.

Rəsulzadə "Azərbaycançılıq nədir?" məqaləsində yazırdı: "Azərbaycançılıq- müstəqilliyə can atımdır. Azərbaycançılıq- böyük türk irqinə mənsub bir millətin müstəqillik uğrunda şərəfli mübarizəsidir.

Eyni zamanda o, xalq və milli hakimiyyət uğrunda mədəni və azad hərəkatdır" [6, s. 68].

1902-ci ildə Rəsulzadə "Müsəlman gənclər hərəkatı" adlı dərnək yaradır. "Dərnayi qurmaqda məqsəd onların milli hissini gücləndirmək, doğma nitqi inkişaf etdirmək, öz yazıçılarımızın əsərlərini oxumaq, inqilab mövzusunda şeirləri əzbərləmək, mətbəədə çap edimiş vərəqələri yaymaq, fəhlələr arasında sistemli şəkildə azadlıqsevərlik və inqilabi ideyaları təbliğ etməkdir" (bax 13). Beləliklə, Rəsulzadə sadə bir maarifçi olaraq çıxdığı yolda (Zərdabinin dəfnində "bizə aydınlanma gərəkdir, aydınlanma, aydınlanma" dediyi nitqi ilə başlanan) müstəqil ADR-in qurulmasında həlledici rol oynayacaq "Müsavat" partiyasının başqanına çevirildi.

Nəticə

1915-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə "Bizim yolumuz" məqaləsini çap etdirərək Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlunun məlum üçlük ideologiyasına izah verir: "Azad yaşayıb inkişaf etmək istəyən hər bir millət 3 əsasa dayanmalııdr: Dil, Din və Zaman...

Dilimiz səbəbinə bizlər türklərik, bu, bizim milliyyətimizdir... Dincə- müsəlmanıq. Zamanca texnika, elm dövründə yaşayırıq. Yəni bu, o deməkdir ki, əməllərimizdə 3 əsasa dayanmalıyıq- türkləşmə, müasirlik, islamlaşma" («Açıq söz», № 1, 2 oktyabr 1915).

Bu dövrdə (1913) Rəsulzadə milli özünüdərk faktoru kimi dil məsələlərinə həsr olunmuş xeyli məqalə çap etdirir ("Sadə dil-yeni dil", "Yeni dlçilər- türkçülər" və s.). Bu nəşrlərdə o, millətin formalaşması üçün danışıq və yazılı dil arasında uçurumu aradan qaldırmanın zərurətinə işarə edir (bax: 7).

"Biz, Azərbaycan türkləri, xalqın taleyində böyük mənəvi və maddi əhəmiyyəti olan *dili* az qala itirmişdik. Elə dövr olub ki, biz tamamilə iranlaşmışıq. Türk ədəbiyyatından xəbərimiz olmayıb. Türk dili savadsız adamların qisməti hesab olunmuş, seçilmişlər ərəb və fars dillərini bilməklə öyünmüşlər. Sonra M.Füzulinin təsiri altında böyüyən yeni türkdilli şairlərin Azərbaycan nəsli bu təhlükəli axının qarşısını alaraq, yaxşı, ya pis- yeni ədəbi dili formalaşdırdılar" (M.Ə.Rəsulzadənin "Dil vacib ictimai faktor kimi" məqaləsindən).

"Əgər biz dili milli ruhun daşıyıcısı və ünsiyyət vasitəsi kimi görmək istəyir və bütövlükdə cəmiyyət və millətin birlik və tərəqqi faktoru hesab ediriksə, yazılı və şifahi nitq arasında fərqləri azaltmalıyıq".

Rəsulzadə "İqbal" qəzeti, "Şəlalə", "Bəsirət", "Dirilik" jurnallarında nəşr etdirdiyi məqalələrdə elmi olaraq əsaslandırır ki, milləti din yox, dil və mədəniyyət birləşdirir, müsəlmanlıq milli yox, dini kateqoriyadır.

Rəsulzadənin "Milli dirçəliş" döngüsünün bütövlükdə məzmunu bu fikirlə ifadı oluna bilər- Dirçəlişlərin ən dəyərlisi- milli olandır. 1914-cü ilin payızından başlayaraq 3 ay müddətində Rəsulzadə milli dirçəliş mövzusunu işləyir. M.Ə. Rəsulzadə azərbaycanlıların yolunu belə təsəvvür edir: "Biz dilimiz səbəbinə türk, milliyyətcə- türklərik. Məqsədimiz ilk növbədə- türk ədəbiyyatının, türk sənətinin, türk tarixi və türk mədəniyyətininin müstəqilliyini saxlamaqdır. Möhtəşəm türk mədəniyyəti- bizim müqəddəs məqsədimiz, yolgöstərən parlaq ulduzumuzdur" (Bax: "Bizim seçdiyimiz yol").

"Millət nədir? Mən əminəm ki, millət dil, tarixi əlaqələr, adət və ənənələrin vəhdəti faktoruna əsaslanır. Bəzən tatardan milliyyətinin soruşan türk belə cavab alır: mən- müsəlmanam. Bu, səhv fikirdir. Necə ki xristian millət yoxdur, elə də müsəlman milləti. Müsəlmanların böyük evində türklər, farslar və ərəblərin ayrı-ayrı mənzilləri olmalıdır"

Rəsulzadə belə hesab edirdi ki, dövlətçilik iki əsasa dayanmalıdır- bir tərəfdən, ümumbəşəri maraqlar və digər tərəfdən, ayrıca millətlərin azadlığı və müstəqil inkişafı (bax: 13).

1923-cü ildə onun "Azərbaycan Cümhuriyyəti" və "Dövrümüzün Siyavuşu" və eləcə də "Müstəqillik ideologiyası və gənclik" əsərləri İstanbulda çap olunur. Bu əsərlərdə Rəsulzadə Azərbaycanın yeni dövr və ən yeni dövr tarixində baş verən hadisələrin maraqlı təhlilini verir. Konkret tarixi faktlar əsasında sübut edir ki, 1918-ci ildə ADR-in qurulması hadisələrin təsadüfi axışının nəticəsi yox, Azərbaycan türklərinin milli çiçəklnmə və siyasi oyanış proseslərinin qanunauyğun nəticəsidir [bax: 1, s.30-31].

M.Ə. Rəsulzadə qeyd edir ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin siyasi axını- müsavatçılıq- "milli ideologiyanın sintezidir və özündə müsəlmançılığın və türkçülüyün, xalq-sosialist yönümlü sosialist proqramı və Azərbaycan və bütövlükdə Qafqazın Rusiyadan qopmasının inqilabi taktikasının ideya ənənələrinin modernləşmiş anlayışlarını qoruyub saxlayır ". 1936-cı ildə öz siyasi proqramını inkişaf etdirərək yazırdı: "müsavatçılıq- Azərbaycan vətənpərvərliyidir, ümumbəşəri sivilizasiya və böyük türk mədəniyyətinin ali idealları ilə üzvi vəhdətdə olan cümhuriyyət, azadlıq və milli müstəqillik ideallarına sədaqətdir" [Bax: 6, s.32].

"Müsavat"ın ideologiyasında pantürkizm və panislamizm kimi siyasi doktrinaların heç bir təsiri yox idi. [11, s.10].

Beləliklə, iddia edə bilərik ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan tarixində o şəxsiyyətdir ki, milli şüurun nəzəri inkişafını bütöv Azərbaycan (Şimali Azərbaycan nümunəsində) kontekstinə gətirən ilk mütəfəkkir kimi tarixə düşmüşdür.

Ədəbiyyat və qeydlər:

1.Абуталыбов Р.А. Мамед Эмин Расулзаде и Кавказская Конфедерация. - М.: Издательство «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2011. - 48 с.
2.Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (Сборник документов) Б.:1998, с.71.
3.Ахмедов Э. М. Философия азербайджанского Просвещения. Б., Азернешр, 1983.
4.Ахундов М. Ф. Избранные философские произведения. Б.:Азернешр, 1982.
5.Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917 - 1918 гг. Б .:1998.
6.Балаев А. Мамед Эмин Расулзаде (1884–1955). М.: Флинта,2009. - 288 с.
7.Бергман Игорь. Мамед Эмин Расулзаде – политик, ученый, поэт – https://pressunity. org/archives/19349
8.Багирова И. С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Б.:1997, с.143.
9.Журнал «Шелале», №27, 10 августа 1913 г.
10.Журнал «Дирилик», №3, 1 января 1915 г.

Qeyd 1. Vəsiyyət

"**1.** Nə özünüzü, nə də başqalarını aldatmadan layiq olmayan şəxsi tarixi şəxsiyyət rütbəsinə qaldırmayın. Bu şəkildə davransanız, şəxsi təcrübəmdən deyirəm, elə özünüzə problem yaratmış olacaqsınız.

«**1.** Не обманывая ни себя, ни других, не возводите недостойную личность до ранга исторической. Если поступите таким образом, говорю по собственному опыту, себе же создадите проблемы.

2. Yaratmaq istədiyiniz dövlətin əsasları köhnəlmişsə, inqilab qaçılmazdır; inqilabdan keçərək öz milli dövlətinizi qurun.

3. İmkan ölçüsündə siyasi nəzəriyyələr kontekstində fikir yürüdün. Amma bu düşüncələr sizin inanclarınızdan kənara çıxmasın.

4. Siyasət sahəsində nə qədər mühafizəkar olsanız da orta yolu seçin və ya çox əndişələnməyin, qarşılıqlı suçlamalardan vaz keçin.

5. İşdi şayət siz İranda nazir və ya başqa yüksək posta yüksəlmisinizsə, məntiqli olun. Elə işlər tutun ki, sizin fəaliyyətiniz ölkənizin azadlığına xələl gətirməsin.

6. İşdi şayət millət vəkili olsanız, öz öhdəliklərinizi bilin və onlardan kənara çıxmayın.

7. Allah eləməsin, istəmədən jurnalist olsanız, sərxoş vəziyyətdə nəsə yazmayın, əks halda milli mətbuatı biabır etmiş olarsınız.

8. İdarəetməyə və Milli Məclisə elə adamlar seçin ki, düşünə, vicdanla qərar verə bilsinlər, başqalarının ağzına baxıb, sonra da əks fikirlər səsləndirməsinlər.

9. İşdi şayət Vətənə layiqincə xidmət edib tanınmış şəxsə çevrilə bilmişsəniz, çalışın, əməlləriniz qazandığınız etimada uyğun olsun. Əks halda xidmətlərinniz qara qəpik etməz.

10. Xidmətlərinizə görə ən yüksək posta oturtsalar belə, ən ləyaqətsiz adamın aşağılanmasına izin verməyin. …» «Ирани-нов» qəzeti, №206, 17 may 1910.

Qeyd 2:.M.Ə. Rəsulzadə yazır ki, ADR "türk dünyasında ilk dövlət hesab olunmalıdır; belə ki, başqa türk dövlətləri dini əsasda qurulub, ADR isə milli-mədəni özünütəyin, türk milli-demokratik dövlətçilik ənənəsi bazasında yaradılıb"

Qeyd 3: ADR-in bu istəkləri Azərbaycanın müstəqilliyini elan edən hələ ilk sənəddə qeydə alınır:

1. Bundan sonra Azərbaycan xalqları suveren hüquqlar daşıyıcılarıdır, Şərqi və Cənubi Zaqafqaziyadan ibarət Azərbaycan isə tamhüquqlu müstəqil dövlətdir.
2. Müstəqil Azərbaycanın siyasi quruluş forması Demokratik Respublikadır.
3. Azərbacan Demokratik Respublikası bütün dünya ölkələri ilə, ilk növbədə bəzi xalqlar və dövlətlərlə xeyirxah qonşuluq münasibətlərinə can atır.
4. Azərbaycan Demokratik Respublikası öz sərhədləri daxilində millət, din, sosial status və cins ayrı-seçkiliyi etmədən, bütün vətəndaşların siyasi və vətəndaş hüquqlarını təmin
5. Azərbaycan Demokratik Respublikası bu ərazidə məskunlaşmış bütün xalqlara inkişaf etmək üçün geniş məkan açır.
6. Təsis yığıncağı çağrılanadək bütün Azərbaycanda idarəetmənin başında Milli Şura dayanır.- Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920). Qanunvericilik aktları (sənədlər toplusu)- Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı 1998, № 1, 28 may s. 10.

Qeyd 4: "Bazar günü əvəzinə 5-ci gün həftəlik dövlət bayram günü elan edilsin". Qanunvericilik aktları, s.201.

11.Расулзаде Мамед Эмин. Сборник произведений и писем / Сост., предисл. и примеч. С. Исхаков. - М.: Флинта, 2010. - 368 с.
12. Расулзаде М.Э. О пантуранизме. В связи с кавказской проблемой.
13.Славный сын Азербайджанского народа Мамед Эмин Расулзаде -30.01.2014 -https://kh-davron.uz/dir/russian-rus-tilida
14.Ягублу Насиман. Энциклопедия Мухаммеда Эмина Расулзаде. М., «Маска», 2015,451 с.

Rəyçi: **f.ü.f.d. Mətləb Mahmudov**

Göndərilib: 05.02.2025 **Qəbul edilib: 19.02.2025**

UOT (297) **Səh. (52-61)**
DOİ: https://doi.org/10.59849/2219-7370.2025.32.52

ÖZBƏKİSTANDAN SONRAKI CƏDİD MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA AZƏRBAYCANIN TÖHFƏSİ

Elyor Kərimov
Hofstra Universiteti, ABŞ
E-mail: elyor.karimov@hofstra.edu
https://orcid.org/0000-0003-2600-0650

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın Özbəkistanda modern irsinin inkişafına, həmçinin özbək post-modern mədəniyyətinin formalaşmasına verdiyi töhfələr araşdırılır. Həmçinin mnodernist ideyalarının repressiyalara rəğmən yaşayıb inkişaf etdiyi tarixi şərait işıqlandırılır və bu prosesdə Azərbaycan maarif və mədəni əlaqələrinin əhəmiyyəti vurğulanır. Azərbaycandan yaranan modernizmin elmi-maarifçilik ideyalarının Orta Asiya xalqlarının milli kimliyinə güclü təsir göstərdiyi və sonradan müasir özbək kimliyinin əsasını təşkil etdiyi iddia edilir.
Açar sözlər: Cədidçilik, post-cədidçilik, Azərbaycan, milli kimlik, Əlişir Nəvai

AZERBAIJANI CONTRIBUTION TO THE FORMATION OF UZBEK POST-JADID CULTURE

Elyor Karimov
Hofstra University USA
E-mail: elyor.karimov@hofstra.edu
https://orcid.org/0000-0003-2600-0650

Summary

This paper examines Azerbaijan's contribution to the development of the Jadid heritage in Uzbekistan and the formation of Uzbek post-Jadid culture. It highlights the historical circumstances in which Jadidist ideas survived and evolved despite repression, emphasizing the significance of Azerbaijani educational and cultural ties in this process. The article argues that the scientific and educational ideas of Jadidism, which emerged in Azerbaijan had a profound influence on the national identity of the peoples of Central Asia and subsequently laid the foundation for modern Uzbek identity.
Keywords: Jadidism, post-Jadidism, Azerbaijan, national identity, Alisher Navoi

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ВКЛАД В ФОРМИРОВАНИЕ УЗБЕКСКОЙ ПОСТ-ДЖАДИДСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Эльёр Каримов
Университет Хофстра, США
E-mail: elyor.karimov@hofstra.edu
https://orcid.org/0000-0003-2600-0650

Аннотация

В данной статье рассматривается вклад Азербайджана в развитие джадидского наследия в Узбекистане, а также формирование узбекской пост-джадидской культуры. В статье освещаются исторические обстоятельства, в которых идеи джадидизма сохранились и эволюционировали, несмотря на репрессии, а также подчёркивается важность азербайджанских образовательных и культурных связей в этом процессе. Утверждается, что научные и образовательные идеи джадидизма, вышедшие из Азербайджана, оказали сильное влияние на национальное самосознание народов Средней Азии и впоследствии легли в основу современной узбекской идентичности.

Ключевые слова: джадидизм, пост-джадидизм, Азербайджан, национальное самосознание, Алишер Навои

Начало XX века стало переломным моментом для тюркских народов Средней Азии. Этот период ознаменовался значительными экономическими и социальными изменениями, связанными с капиталистическим развитием региона. В это время начали формироваться зачатки национальной буржуазии, что способствовало росту экономической активности и появлению новых классовых структур. Одним из важнейших аспектов этого времени стало возникновение новой философии и инновационных идей, которые активно распространялись среди тюркских народов. Эти идеи, в частности, касались необходимости модернизации общества, образования и культуры. В результате, началось формирование современных политических наций, что стало важным фактором в дальнейшей истории региона.

Период, о котором идет речь, вошел в историю под названием «джадидизм». Джадидизм представлял собой движение за обновление и реформы, охватывающее различные аспекты жизни тюркских народов. В основе джадидизма лежало стремление к просвещению и модернизации, что включало реформы в области образования, культуры и общественной жизни. Освободительных движений, стремясь к созданию независимых государств. Таким образом, начало XX века для тюркских народов Средней Азии стало временем значительных перемен и реформ, которые оказали долгосрочное влияние на развитие региона. Джадидизм, как одно из ключевых движений того времени, сыграл важную роль в формировании современной политической и культурной идентичности тюркских народов. Традиционно, принято связывать проникновение джадидских идей с именем Исмаила Гаспринского (İsmail Gaspıralı, 1851-1914). При этом следует отметить, что однажды войдя в научный оборот, эта связка - Гаспринский-джадидизм - стала кочевать из исследования в исследование и бесконечно повторяться и копироваться учёными, автоматически переписываясь из одной работы в другую. На самом деле, даже поверхностный анализ позволяет понять, что джадидизм был гораздо более обширным процессом, не связанным с одним именем. Это движение имело многообразный, многослойный характер и получило широкое распространение.Более того, джадидизм не ограничивался времен-

ными рамками, которые мы традиционно используем для определения этапов формирования национальной культуры, философии и идентичности. Этот процесс охватывал гораздо более длительный период и включал в себя множество аспектов.

В данной статье мы осветим лишь один пример того, как многообразны были пути проникновения джадидизма в Среднюю Азию, в частности, в Узбекистан, и каким важным оказалось это влияние в долгосрочной перспективе. Исследования данной проблемы позволило обнаружить более позднюю волну джадидов. Этот период пост-джадидизма (Post Jadidism), в определённой степени, отличался от джадидов более раннего, предшествующего периода. Формирование этого периода относится к концу 30-х годов и связан с подготовкой к празднованию 500-летнего юбилея Алишера Навои. В связи с чем данный период имеет столь важное значение и требует особого изучения? Джадиды первого периода, начиная с ранних джадидов, таких как Махмудходжа Бехбуди (1875-1919), и заканчивая поздними, такими как Абдурауф Фитрат (1886-1938), - внесли колоссальный вклад в зарождение и развитие национального самосознания народов Средней Азии. Впервые в истории нашего региона возникла возможность создания национального государства современного типа. Однако, глобальная политическая катастрофа, приведшая к созданию советского государства, вскоре положила конец джадидским идеям, а сами джажиды были физически уничтожены, репрессированы, а их письменное наследие запрещено и также физиически уничтожено – оно было изъято из оборота, из библиотек, частных коллекций и категорически запрещено к использованию. В 1975-м году Эрик Каримов впервые с 30-х годов опубликовал свою книгу о литературе джадидов [6]. ПубликАция книги вызвала скандал и гонения на автора, а исследования этого вопроса были прерваны вплоть до начала 90-х годов, когда исследователи вновь обратились к изучению этой первой волны просветителей джадидов [19].

Вторая волна джадидов, характеризуемых нами, как представители пост-джадидского периода, также подверглась преследованиям и репрессиям со стороны Советской власти, но их творческое наследие не было уничтожено, и труды этих джадидов оказали значительное влияние на формирование национальных идей. Первоначальная группа этих людей была сформирована в преддверии празднования 500-летнего юбилея Навои и ряда публикаций в этой связи. В эти годы формируется новое поколение узбекских мыслителей – филологов, литераторов, философов, искусствоведов, историков. Их работы, несмотря на гонения, так или иначе получили известность и, главное, доступ к читателям - и оказали прямое влияние на нашу национальную культуру, духовность, философию, идентичность [7].

Общеизвестным фактом является и то, что история джадидов закончилась трагически. Они были ликвидированы советской властью к концу 1930-х. Однако, именно разнообразие путей проникновения джадидизма, например, в Узбекистан, позволило не только сохранить идеи джадидима, но и направить их в новое русло, даже после того, как основные представители этого движения были физически уничтожены большевиками.

Одним из источников влияния на развитие узбекского пост-джадидизма стал Азербайджан. В данной статье мы приведем ранее малоизвестные и мало освещённые факты того, каким образом Азербайджан внёс значительный вклад в сохранение и развитие джадидского наследия в Узбекистане. В качестве иллюстрации этого влияния мы хотели бы привести пример жизни и деятельности Алима Шарафуддинова (Олим Шарафиддинов). В 1920-х годах Сайид Алим Шарафутдинов, внук известного ташкентского кадырийского шейха, в стремлении получить высшее образование и избежать репрессий, который обрушил советский режим на представителей традиционного духовенства, уезжает в Баку (фактически сбегает, чтобы спасти свою жизнь, так как часть семьи к тому времени была уже были репрессирована) [18].

В официальных биографических версиях об А. Шарафуддинове указывается, что это была попытка получения высшего светского образования, которого ещё не было в Узбекистане.

Следует отметить, что в июле 1923 года был образован первый Среднеазиатский государственный университет (САГУ). Однако получение образования в этом университете для представителей местного насе-ления, особенно с сомнительным класссовым происхождением, было практически невозможно. Даже в 1926 году, в САГУ обучалось всего 1,1 тысячи студентов преимущественно «европейских» национальностей, а местные были представлены 20 студентами узбеками и 22 казахами [5]. А. Шарафуддинов поступает в Баку, в «Высший мужской педагогический институт», основанный 26 августа 1921 года декретом №66 Совета Народных Комиссаров Азербайджанской ССР. Ныне это Азербайджанский государственный педагогический университет (ADPU - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti). По данным, размещённым на официальном сайте ADPU, в начале Высший мужской педагогический институт был представлен 6 студентами и 8 преподавателями [13]. Первый выпуск состоялся в 1923-24 учебном году. На основании уникального документа, выданного Ali Pedaqozi Instituti от 1923 года и публикуемого нами впервые (в тексте самого документа указан, как Мужской педагогический институт), можно сделать вывод, что один из упомянутых выше 6 студентов был узбек А.Шарафуддинов (в тексте документа указано его полное имя – Сайид Алим Шарафуддин заде).

A. I. 3. C.
Maarif Komissarlıqı
Ali Pedaqozi Instityti
A. C. C. P.
ВЫСШИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ
30 Сентября 1923 г.
№ 1324
Baqy Баку

УДОСТОВЕРЕНИЕ.-

Дано сие Сеид Алим Шарафуддин заде в том, что он действительно состоит студентом "3-го" курса Мужского Педагогического Института, что подписями и приложением печати удостоверяется.-

За Директор института: Махмудбеков

Делопроизводитель

Figure (иллюстрация) 1

Город Баку стал для А. Шарафуддинова тем местом, где он не только получил высшее образование, но изучил и полюбил литературу – духовное наследие наших предков. Согласно имеющейся информАции, свои джадидские идеи Шарафуддинов привез из Баку. Впоследствии эти научные и образовательные идеи, легли в основу его современной идентификации и стремления создать новую, современную узбекскую идентичность. Именно там образовалась его литературная связь Низами – Навои. Творческое наследие Навои легло в основу идеи создания нового человека – человека новой эпохи, современного человека, обладающего совершенными достоинствами – комил инсон (İnsan-ı Kâmil). В ходе исследования данной проблемы была обнаружена более поздняя волна узбекских джадидов, так или иначе связанных с Азербайджаном и вкладом Баку в один из ключевых этапов в истории узбекского литературоведения, сыгравшего важную роль в формировании национальной и культурной идеентификации узбекского народа.

Известным примером азербайджанского вклада в узбекское просвещение является деятельность азербайджанского, крымско-татарского учёного и просветителя Бекира Вааповича Чобан-заде (Bəkir Çobanzadə 1893-1937). Ему принадлежал ряд важных исследований творчества Алишера Навои [15, с. 8]. Его судьба схожа с судьбами многих национальных просветителей того времени. Почувствовав опасность исходящую от национальных мыслителей, советская власть стала их пресследовать. В Баку Чобан-заде обвинили в пантюркизме, «буржуазном национализме». Это был стандартный набор обвинений для национальных просветителей того времени. Что делает Бекир Чобан-заде, чтобы сохранить жизнь и продолжить свою просветительскую деятельность? Едет в Узбекистан, где в 1930—1935 годах заведует кАфедрой узбекского языка в Ферганском пединституте, преподаёт в Ташкентском университете, Бухарском пединституте. Не

смотря на реальную угрозу для своей жизни (Бекир Чобан-заде в 1937 году будет арестован в Кисловодске, обвинён в национализме и пантюркизме и расстрелян, как «враг народа»), все эти люди продолжали главное – свою просветительскую, национальную, патриотическую деятельность, а Алишер Навои являлся для них ключевым примером, символом и ориентиром. Парадокс ситуации состоит в том, что Алим Шарафуддинов бежит из Узбекистана в Азербайджан, чтобы сохранить свою жизнь и избежать репрессий, а Чобан-заде вынужден спасаться в Узбекистане от преследований в Азербайджане.

Следует отметить, что еще один азербайджанский просветитель, внёсший колоссальный вклад в узбекскую пост-джадидскую культуру прошёл такой же путь. Речь идёт о Максуде Шейхзаде (Maqsud Shayxzoda 1908-1967) [16], о котором речь пойдёт ниже. Возвращаясь к Алиму Шарафуддинову следует отметить, что он является одним из виднейших, но, к сожалению, малоизученных телей пост-джадидской литературы. Он занимал ключевые позиции в становлении нового периода узбекского литературоведения, характеризуемого нами, как пост-джадидский. В данном контексте следует отметить идею и организацию исследования творчества Алишера Навои, а также создание Юбилейного Комитета Навои при Совете народных комиссаров Узбекской ССР по празднованию его 500-летия.

В упомянутых событиях именно О. Шарафуддинов сыграл одну из ключевых ролей, будучи одним из заместителей председателя текстологической комиссии при юбилейном комитете Навои и научным руководителем текстологической и лингвистической комиссии указанного комитета (выписка из протокола Заседания Юбилейного Комитета Навои при СНК УзССР от 3-го ноября 1938 года).

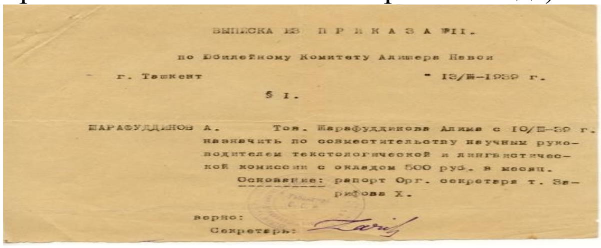
ВЫПИСКА ИЗ П Р И К А З А №II.

по Юбилейному Комитету Алишера Навои

г. Ташкент "13/Ш-1939 г.

§ I.

ШАРАФУДДИНОВ А. Тов. Шарафуддинова Алима с 10/Ш-39 г. назначить по совместительству научным руководителем текстологической и лингвистической комиссии с окладом 500 руб. в месяц.

Основание: рапорт Орг. секретаря т. Зарифова Х.

верно:
Секретарь:

Figure (иллюстрация) 2

Согласно архивным материалам, инициаторами юбилея Навои выступили местные, узбекские учёные, и лишь впоследствии к ним присоединились представители центральных властей, пытаясь перехватить инициативу. В качестве примера можно привести переписку 1938 года между Институтом востоковедения АН СССР и узбекским юбилейном комитетом Навои (см. АВ [Архив востоковедов] ИВР РАН)[1].

Истинная история юбилея Навои свидетельствует ещё об одном очень важном историческом факте: идея создания национальных символов и ориентиров в пост-джадидский период изначально принадлежала местным, национальным деятелям, а не была искусственно придумана советской властью. Подобные инсинуации до сих пор распространяются по поводу 500-летия Алишера Навои или по поводу объявления Низами азербайджанским поэтом к его 800-летнему юбилею. Якобы, это были искусственные идеи, сфабрикованные советским центром периферийным народам, с целью создания из них советских наций и «воспитания у них чувства гордости в отношении своей славной, хотя и вымышленной, национальной идентичности»[2].

Идея использования наследия Навои для просветительства и культурно-национальной идентичности узбекского народа была предложена ещё джадидами Узбе-

[1] Это письмо директора Института востоковедения А. П. Баранникова Заместителю председателя юбилейного комитета С. Хусаинову от 8 октября 1938 г., а также ответное письмо С. Хусаинова от 23 ноября 1938 г. (Архив востоковедов ИВР РАН).

[2] В информационном пространстве интернета распространяются далёкие от объективности анонимные русскоязычные материалы типа «Кампания по приданию» Низами статуса национального азербайджанского поэта, или Фирдоуси статуса национального таджикского поэта, или Навои статуса национального узбекского поэта. Эти материалы используются в политических целях и не только не соответствуют исторической действительности, но и разжигают межнациональную рознь.

кистана [3]. В 20-е годы наследие Навои освещалось в публикациях Вадуд Маҳмуда[8], Фитрата [10], Чулпан предлагал увековечить память о Навои [12]. Но, фактическая реализация этой идеи была осуществлена уже их последователями из юбилейной комиссии Навои. Более того, идея использования Навои в качестве национального символа могла родиться и на независимой почве. У того же А.Шарафуддинова в период его обучения и пребывания в Баку. В Азербайджане проводились самостоятельные, независимые исследования Навои.

Вот перечень лишь некоторых из таких публикаций [3, 15]:

- Ağazadə F. Əlişir Nəvai // Bakı: Ədabiyyat məcmüasi. 1914. XIV-77 (6210).
- Əlişir Nəvai haqqında məqalələr. –Bakı: Azərbaycan Ədəbiyyatı Cəmiyyəti nəşriyyatı, 1926. 107 s.
- Nəvai. // Maarif va Mədaniyyat, 1926. 4 (27). Sah. 46.
- M. (Mümtaz). Əmir Əlişir Nəvai. // Bakı: Yeni yol, 1926. 4 mart.
- Çobanzadə Bəkir. Nəvai – dilçi. // Kommunistç, 1926. 4 mart.
- Mümtaz S. Ədabiyyatımızda Nəvai təsiri. // Bakı: Kommunist, 1926. 4 mart.
- Əlişir Nəvai haqqında məqalələr. Bakı: Azerbaycan Ədabiyyat Cəmiyyati naşriyyatı, 1926.107 sah.
- Nəvai əlişir. Münşaat. Bakı: Azərnaşr, 1926.17
- Nəvai əlişir. Vaqfiyyə. Bakı: Azərnaşr, 1926.
- Köçarli F.B. Əlişir Nəvai – Əmir Nizamәddin. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. I cild, I hissə. Bakı: Azərnəşr, 1925. S.52-59.

Как мы видим, хронологически публикация в Азербайджане серий исследований по Навои совпадает с периодом пребывания в Баку Шарафуддинова. Он, специализируясь на литературе, безусловно был в курсе этих публикаций. Таким образом, его увлечение Навои могло возникнуть на независимой почве, через его бакинский образовательный опыт, а не через идеи узбекских джадидов. Хотя, к этому времени, в аналогичной просветительской среде узбекских джадидов также обсуждалась идея о Навои. С ташкентскими джадидами была связана будущая супруга А.Шарафуддинова, Шарифа Абдуллаева. Она была из семьи традиционных ташкентских ишанов, хранителей мазара Шейха Хованди Тахура. В дальнейшем, часть этого ишанского рода, включая отца Шарифы, перешла на джадидский путь, став, в том числе, финансовыми спонсорами джадидской газеты «Садои Туркистон». Шарифа Абдуллаева училась в школе для девочек имени Зебиниссо, основанной джадидами [17].

В деятельности этой школы принимАли важное участие известные просветители того времени, включая А.Фитрата. На фото от 7 февраля 1937 года, среди присутствующих в первом ряду, четвёртый слева – Абдурауф Фитрат, его лицо стерто[3]. Первая слева в этом же ряду Шарифа Абдуллаева. Лица стерты у впоследствии репрессированных.

Figure (иллюстрация) 3

Фото из коллекции Государственного музея Памяти жертв репрессий при Кабинете Министров Республики Узбекистан.

В дальнейшем Шарифа Абдуллаева напишет диссертацию «Гуманистические взгляды Алишера Навои на женщину (по "Хамсе")» [1]. По воспоминаниям К.Шарафуддиновой, дочери Ш.Абдуллаевой, на защите председательствовал академик Айбек (Muso Toshmuhammad 1905-1968)[4]. Тот самый знаменитый узбекский писа-

[3] Автор выражает признательность Максуду Аскарову за оказанное содействие и предоставленную для статьи фотографию.

[4] Данный факт из семейной истории косвенно подтвердила Айнур Ташмухамедова, директор Мемориального дома-музея Айбека в Ташкенте, внучка Айбека. Беседа от 6 июля 2024 года.

тель и поэт, лауреат Государственной премии СССР, которого за историко-биографический роман «Навои» клеветническими кампаниями в прессе и обвинениями в «буржуазном национализме», довели до инсульта, фактически сделав инвалидом [9].

Несмотря на все трудности, Навои оставался символом гуманизма и просветительства. Возвращаясь к работе юбилейной комиссии по празднованию 500-летия Алишера Навои, следует отметить ещё один важный азербайджанский вклад в формирование узбекской пост-джадидской идентичности. Речь идёт об упомянутом выше Максуде Шейхзаде. В списке состава текстологической комиссии при юбилейном комитете Навои его имя под номером 9 указано, как «Максудов Шейх Заде». Судьба этого человека парадоксальным образом пересекалась с судьбами двух его близких друзей – А.Шарафуддинова и Ш.Абдуллаевой. Изначально жизненные обстоятельства удивительным образом связали Максуда Шейхзаде с Шарафуддиновым. В то время, как Шарафуддинов в поисках спасения отправляется в Баку, Максуд Шейхзаде в 1928 году, с началом гонений большевиков на национальную интеллигенцию, находит спасение в высылке в Ташкент. Там, за последующее десятилетие, Шейхзаде делает колоссальную карьеру поэта, драматурга, просветителя и учёного, войдя в историю Узбекистана, как «ikki xalq farzandi» - сын двух народов, узбекского и азербайджанского [20]. Шейхзаде учился в школе в Агдаше. В эту школу, после окончания Бакинского пединститута, получает распределение Шарафуддинов. После некоторого времени Максуд Шейхзаде из Агдаша едет учиться в Баку, где уже учится его будущий друг А.Шарафуддинов [14].

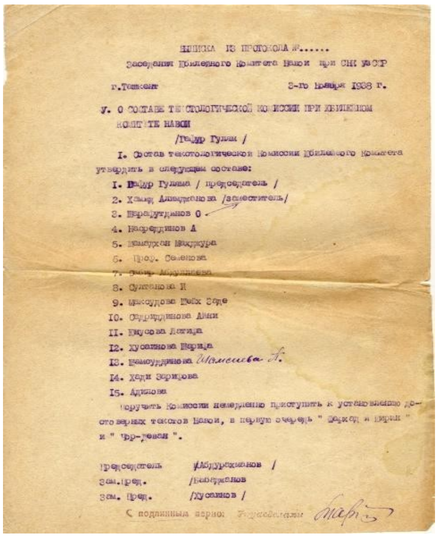

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА №......
Заседания Юбилейного Комитета Навои при СНК УзССР

г.Ташкент 3-го Ноября 1938 г.

У. О СОСТАВЕ ТЕКСТОЛОГИЧЕСКОЙ КОМИССИИ ПРИ ЮБИЛЕЙНОМ КОМИТЕТЕ НАВОИ
/Гафур Гулям /

I. Состав текстологической Комиссии Юбилейного Комитета утвердить в следующем составе:

1. Гафур Гуляма / председатель /
2. Хамид Алимджанова /заместитель/
3. Шарафутдинов О.
4. Насреддинов А
5. Мамадхан Махмуда
6. Проф. Семенова
7. Шариф Абдуллаева
8. Султанова И
9. Максудова Шейх Заде
10. Садриддинова Айни
11. Юнусова Латифа
12. Хусаинова Шарифа
13. Шамсуддинова Шамсиева А.
14. Хади Зарифова
15. Адилова

Поручить Комиссии немедленно приступить к установлению достоверных текстов Навои, в первую очередь " Фархад и Ширин " и " Урр-девани ".

Председатель /Абдурахманов /
Зам.пред. /Бабаджанов
Зам. пред. /Хусаинов /

С подлинным верно:

Figure (иллюстрация) 4

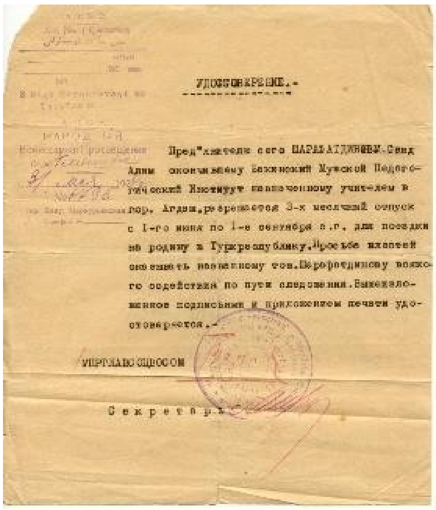

УДОСТОВЕРЕНИЕ.-

Пред"явителю сего ШАРАФУТДИНОВУ Сеид Алимы окончившему Бакинский Мужской Педагогический Институт назначенному учителем в гор. Агдаш, разрешается 3-х месячный отпуск с 1-го июня по 1-е сентября с.г. для поездки на родину в Туркреспублику. Просьба властей оказывать названному тов. Шарафутдинову всякого содействия по пути следования. Вышеизложенное подписью и приложением печати удостоверяется.-

УПРГЛАВСОЦВОСОМ

Секретарь

Figure (иллюстрация) 5

По нашему мнению, ключевым, но практически не освещенным в науке, моментом для пост-джадидской культуры, является участие Шейхзаде в деятельности юбилейной текстологической комиссии 1939 года. Это малоизвестный факт в творческой деятельности Шейхзаде. Но, именно он проливает свет на то, насколько важную роль сыграл азербайджанец Шейхзаде в формировании Алишера Навои, как национального символа и ориентира узбекского народа. Обоих друзей объединяет ещё один человек. Жена первого и коллега второго, уже упомянутая выше Шарифа Абдуллаева. Она, так же, как и Шейхзаде, всю жизнь проработала в пединституте, посвятив свою жизнь просветительству.

Figure (иллюстрация) 6

(на фото М.Шейхзаде и Ш.Абдуллава с преподавателями и студентами Педагогического института, 1938 год)[5]

На виньетке 11 выпуска Пединститута им. Низами 1943-1947 гг. присутствуют Ш.Абдуллаева, декан факультета узбекской литературы и Шейх Заде (орфография сохранена) – заведующий кафедрой, доцент.

Figure(иллюстрация) 7, 8

Описывая представителей пост-джадидского периода, нельзя забывать, в каких условиях жили и творили эти люди. Да, это время было не таким кровавым, как в период джадидизма, и тут людей уже не расстреливали по поводу и без повода. Однако, преследования национальных просветителей Советской властью никогда не прекращались. От них по-прежнему пытались избавиться при любой удобной возможности. Шарафуддинова, которого избирают первым членом-корреспондентом в созданной в 1943 году Академии Наук, в том же году отправляют рядовым на фронт Второй мировой [2], где он, абсолютно гражданский человек, погибает в первом же бою.

Многие национальные просветители пострадали в ходе сталинских репрессий 50- годов. Например, Хамид Сулейманов (1911-1979) [11], защитивший докторскую диссертацию на тему «Текстологическое исследование лирического наследия Алишера Навои». Усилиями Х.Сулейманова был создан Государственный музей литературы им. А. Навои. Он был директором Института рукописей АН УзССР - центра узбекской тюркологии, в дальнейшем носивший его имя. Хамид Сулейманов был арестован в 1950 году, обвинён и отправлен в Сибирь, где и находился в заключении до смерти Сталина. Хамид Сулейманов будет освобождён только в 1955 году.

Максуд Шейхзаде тоже стал жертвой репрессий того периода. В сентябре 1952 года его арестовали, исключили из Союза писателей Узбекистана и приговорили к 22 годам лишения свободы. Его обвинили в том, что в пьесе «Джалаледдин Мангуберди» он возвеличивал Хорезмшаха и Восток как колыбель мировой цивилизации, а также увлекался эпосами феодального прошлого [4]. Шейхзаде был освобожден из заключения только после смерти тирана.

ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ

МУАЛЛИМА

Figure (иллюстрация) 9

В пост-джадидский период продолжались преследования национальных просве-

[5] Автор выражает признательность внучке Максуда Шейхзаде Гюльшан Фуад гызы Кенгерлинской за помощь в уточнении датировки документа.

тителей[6]. В газете «Узбекистон Маданияти» от 9 мая 1964 года, в честь 50-летнего юбилея Ш.Абдуллаевой, Шейхзаде опубликовал большое поздравление «Муаллима» (Учительница), где отметил годы их совместной работы в Педагогическом институте. Каждый абзац начинался с рефрена «Муаллима!». Почти стихи. Через три года его не стало.

Жизни Шарафуддинова и Шейхзаде были относительно короткими, Шарафуддинов погиб в 40 лет, Шейхзаде дожил до 58, но их вклад в национальную культуру был колоссальным. Представленные в данной статье материалы являются лишь одним фрагментом в обширной и многогранной картине просветительских модернистских процессов, происходивших в тюркской, узбекско-азербайджанской среде первой половины XX века. Эти процессы демонстрируют развитие идей, зародившихся в национальной среде в процессе естественного формирования национальной тюркской идентичности. Представители этих идей, узбек Шарафутдинов и азербайджанец Шейхзаде – люди, в силу исторических коллизий и трагизма нашей истории 30-х годов, оказались вместе и впоследствии, совместно со своими коллегами и единомышленниками по юбилейной комиссии Навои, смогли реализовать свои идеи и мысли, оставив своим потомкам произведения, формировавшие национальную культуру и идентичность последующих поколений.

В рамках формирования нового общества, узбекскому народу требовались символы и ориентиры. Алишер Навои наилучшим образом олицетворял эти идеалы, что прекрасно понимали Алим Шарафуддинов и его коллеги по юбилейной комиссии Навои, по сути дела продолжив дело джадидов уже в новых исторических и политических условиях. Деятельность просветителей данного периода является примером органичной преемственности представителей пост-джадидской литературы литературе джадидизма. Фактически, эти люди положили начало новому историческому этапу пост-джадидизма.[7]

[6] В дальнейшем процесс просвещения продолжился, как и гонений на участников этого процесса. Попытки объективного или отличного от идеологических советских установок освещения прошлого пресекались, а их авторы оказывались отлученными от активной научной жизни, критикой и клеветой доведены до тяжелых болезней, а порой и до смерти. Вот лишь некоторые примеры репрессий в отношении пост-джадидских просветителей 70-х годов: в литературоведении Эрик Каримов за книгу о реализме в узбекской литературе, где он описывает джадидскую литературу, в востоковедении Асом Урунбаев за публикацию критического текста «Зафар-наме» - жизнеописания Тимура, в философии Ибрагим Муминов за попытку переосмысления роли Амира Тимура в мировой истории, в литературе писатель Примкул Кадыров за роман «Юлдузли Тунлар» (Звездные ночи) - художественное произведение о Захир-ад-дине Бабуре. Список можно продолжать долго.

[7] Впервые об этом было заявлено на встрече в УзМУ (НУУ), организованной руководством кафедры "Falsafa va mantiq" факультета Общественных наук 23 февраля 2024 года. На данной встрече было заявлено о необходимости введения в научный оборот термина пост-джадидизм, дано обоснование термина и определён его хронологический период: ф.ф.д. Ш.О.Мадаева, т.ф.д. Э.Э.Каримов, Post-Jadidism / Ташкент: O'zbekiston Milliy universiteti, 23 февраль 2024.

Использованная литература

1. Абдуллаева Ш. Гуманистические взгляды Алишера Навои на женщину (по Хамсе). Автореферат дисс. на соискание учен, степени кандидата филол. наук. Ташкент, Изд-во Акад. наук УзССР, 1954. 16 с. 22 // Китоб летописи - Книжная летопись. Ташкент: Типография Из-ва АН УзССР, 1954, № 2. Б. 77
2. Атаниязова М., Олим Шарафиддинов – Навоий ижодининг тадқиқотчиси / Тошкент: Bookmany print, 2022. 42-43; 67 б.
3. Болтабоев Х. Алишер Навоийнин илк юбилейи // "Жаҳон адабиёти" журнали, 2016 йил, 2-сон.
4. Зейналова М. Исторические связи азербайджанского и узбекского народов. Баку: издательство Afpoliqraf. 2017. С 108.
5. Казиев С.Ш. Советская национальная политика и проблемы доверия в межэтнических отношениях в Казахстане (1917—1991 годы). https://www.dissercat.com/content/sovetskaya-natsionalnaya-politika-i-problemy- doveriya-v-mezhetnicheskikh-otnosheniyakh-v-kaz (дата обращения 12 июля 2024).
6. Каримов Э. А. Развитие реализма в узбекской литературе / АН УзССР. Ин-т яз. и литературы им. А. С. Пушкина. - Ташкент: Фан, 1975. - 191 с.
7. Мадаева Ш.О., Каримов Э.Э. Post Jadidism /Ташкент: O'zbekiston Milliy universiteti, 23 февраль 2024.
8. Маҳмудий В. Алишер Навоий // Маориф ва ўқитғучи, 1925. №3. Б. 56–62.
9. Саидносирова З. Ойбегим менинг: Хотиралар / Тошкент: "Шарк" нашриёт манбаа концернининг Бош тахририяти. 2005. 204-219 бет.
10. Фитрат А. Навоийнинг форсий шоирлиги ҳам унинг форсий девони тўғрисида //Маориф ва ўқитувчи, 1926. -№ 12, Б. 38-39.
11. Хамид Сулейманович Сулейманов (1911—1979) // Общественные науки в Узбекистане, 1979. № 8. С. 50
12. Чўлпон А. 500 йил. (Ўзбек билим ҳайъати эътиборига) // «Туркистон» газетаси 1924 йил 23 сентябрь.
13. ADPU - HISTORY OF AZERBAIJAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY, https://adpu.-edu.az/index.php/en/history-of- azerbaijan-state-pedagogical-university , (accessed 27 June 2024).
14. Əliyeva Z. Maqsud Şeyxzadə haqqında bir məqalənin tarixçəsinə dair // İki xalqın oğlu. Maqsud Şeyxzadə (Anadan olmasının 110 illiyi münasibətilə), 160 s.
15. Binnatova A. Klasiklərimiz Bəkir Çobanzadənin araşdirmalarinda (M.Füzuli,Ə.H.Bayqara, Ə.Ə.Nəvai və Ş.İ.Xətai) // Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi. Türkiye: Ocak 2013. Cilt:1,Sayı:2, 8 səh.
16. İki xalqın oğlu - Maqsud Şeyxzadə (Anadan olmasının 110 illiyi münasibətilə): Məruzələr, məqalələr və fotolar toplusu / Bakı: Elm və təhsil. 2019. 400 s.
17. Kamp M., & Karimov, E. A Fragmented Family Story: Transferring Cultural Capital in Soviet Tashkent. Central Asian Affairs. Publisher: Brill. 2023, pp. 1–33
18. Karimov E. "Hidden genealogies of Uzbek intelligentsia: Case of Alim Sharafutdinov", CESS 2019, https://nomadit.co.uk/conference/cess2019/paper/50726 , (accessed 5 July 2024).
19. Kleinmichel S. The Uzbek short story writer Fitrat adaptation of religious traditions // Religious Perspectives in Modern Muslim and Jewish Literatures / ed. by Glenda Abramson and Hilary Kilpatrick. London: Routledge, 2006. P. 144
20. Maqsud Shayxzodaning adabiy merosi va zamonaviylik / Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman maqolalari to'plami, Toshkent: 2O2O. Bet 121.

Rəyçi: **f.ü.f.d. Zöhrə Əliyeva**

Göndərilib: 03.02.2025 **Qəbul edilib: 17.02.2025**